

De pedagogische tik

Paradox of contradictio in terminis?

Een wijsgerig pedagogische beschouwing

Drs. Rein Stoel

Samenvatting

Dit artikel onderzoekt de betekenis van fysiek geweld als opvoedingsmiddel. Ik verdedig de these dat geen enkele vorm van geweld tegenover een kind moreel te rechtvaardigen is. Het traditionele rechtvaardigingsmodel van straffen wordt ten onrechte toegepast binnen het pedagogische domein. Bij opvoeding gaat het om concepten zoals vrijheid en verantwoordelijkheid, kwetsbaarheid en uniciteit, moraliteit en schade, rechten en plichten, mensbeeld en kindbeeld. Mijn conclusie is dat de uitdrukking 'pedagogische tik' verwijst naar twee onverenigbare concepten: wie opvoedt slaat niet en wie slaat voedt niet op.

De ouder die zijn kind slaat wordt geconfronteerd met twee vragen. De eerste is van wijsgerig antropologische aard: 'Wil ik iemand zijn die zijn kind slaat?' De tweede is van morele aard: 'Is mijn kind iemand die geslagen kan of mag worden?'

Het onderscheid tussen de strafbare mishandeling en de (wettelijk) toelaatbare pedagogische tik is oneigenlijk. De grens ligt niet tussen zacht slaan en hard slaan, maar tussen *wel* slaan of *niet* slaan.

1. Inleiding

Billenkoek, heel gewoon...of toch niet?

De problematiek van de lichamelijke straf binnen de opvoeding leeft onder brede lagen van de bevolking: bij ouders en ervaringsdeskundigen, bij artsen en juristen, bij politici en hulpverleners, bij ontwikkelingspsychologen en pedagogen. Maar de situatie is verwarrend.

Onder deskundigen bestaat een controverse over de toelaatbaarheid, het nut en de noodzakelijkheid van de pedagogische tik. Zestig procent van de ouders meent dat een pedagogische tik moet kunnen.ⁱ Het onderscheid tussen een (pedagogische) tik en kindermishandeling is echter moeilijk te bepalen.

Wettelijk verbod?

De verwarring slaat ook toe bij politici. Moet de pedagogische tik wettelijk worden verboden, terwijl het wetboek van strafrecht kindermishandeling al verbiedt? De staatssecretarissen van Welzijn en Justitie blijken tegen een dergelijk verbod te zijn, omdat opvoedkundige 'billenkoek' heus geen kwaad kan (2002). De bewindslieden zeggen toe nader onderzoek te verrichten naar de ervaringen in het buitenland.ⁱⁱ Tevens moet het schemergebied tussen de corrigerende tik en kindermishandeling nader worden verhelderd.ⁱⁱⁱ

Verheldering

Mijn betoog beoogt bij te dragen aan verheldering van de problematiek van de pedagogische tik. Na een definitie van het concept 'pedagogische tik' en het stellen van mijn these *tegen* slaan in de opvoeding, volgt een uitwisseling van argumenten pro en contra deze these op niveau van de fundamentele. Mijn conclusies open eerder tot het geven van voorlichting en begeleiding aan ouders, dan tot het invoeren van een wettelijk verbod tegen de zogenoemde pedagogische tik.

2. Uitgangspunten

Het concept 'pedagogische tik'

Onder een pedagogische tik versta ik iedere vorm van fysiek geweld of fysieke dwang tegenover het kind, met *de bedoeling* dit kind te beletten iets te doen, het ergens toe te dwingen of het te straffen wegens het overtreden van een 'regel'. Kortom, aan de orde is de 'tik' die wordt uitgedeeld om het kind op te voeden.

Mijn definitie sluit drie situaties uit: 1. Het fysieke geweld dat acuut noodzakelijk is om het kind voor gevaar te behoeden; 2. Het fysieke geweld dat ouders in een conflictsituatie plegen of - ten einde raad - in een emotionele opwelling van woede; 3. Het fysieke geweld als uitoefening van wraak. In de eerste situatie is geweld gerechtvaardigd, niet direct op pedagogische gronden, maar ter bescherming. De laatste twee situaties missen het intentionele aspect dat eigen is aan opvoeding en zij vallen daarom duidelijk buiten het pedagogische domein. Uiteraard moeten deze twee vormen van geweld worden bestreden, omdat geen enkel geweld tegenover kinderen te rechtvaardigen is.

These

Mijn definitie van 'pedagogische tik' heeft het voordeel dat de discussie zich toespitst op de tik die expliciet bedoeld is als opvoedkundig middel. Ik verdedig de these dat zelfs deze zogenoemde *pedagogische tik* niet is te rechtvaardigen. De uitdrukking 'pedagogische tik' is niet een schijnbare tegenstelling, maar een feitelijke en daarmee een *contradictio in terminis*. Slaan en opvoeden sluiten elkaar uit.

Perspectief

Omdat opvoeden fundamenteel normatief is, verdedig ik mijn these op grond van morele overwegingen. Mijn positie past binnen de autonomieliberale visie op opvoeding, zoals ik die tegenkom bij auteurs zoals Crittenden (1988). Echter, anders dan de liberale auteurs, stel ik het primaat van een hermeneutische reflectie van het kind op zijn eigen handelen en morele ervaring, boven een vroege traditieoverdracht van normen, regels en waarden (Stoel, 2003, p. 76). Behalve de principes van vrijheid en verantwoordelijkheid van de ouders, liggen nog twee andere morele principes ten grondslag aan mijn visie, namelijk de *kwetsbaarheid* en de *uniciteit* van de ander (Stoel, 2003, p. 84), in dit geval dus van het kind. Vanwege deze kwetsbaarheid die hem vernietigbaar maakt en vanwege zijn recht op anders zijn, verplicht *mijn* - en dus ieders - autonomie tot heteronoom handelen. Niet als gebod, maar als het resultaat van morele ervaring en reflectie daarop door een redelijke ratio. De waarlijk morele beslissing is autonoom, maar tevens onontkoombaar heteronoom vanwege het belang van de ander. Mijn visie sluit iedere vorm van (fysiek) geweld in de opvoeding uit, en – maar dit terzijde – niet alleen daar.

3. Rechten en plichten

Ouders mogen zelf weten hoe zij opvoeden

De opvoedingsautoriteit van ouders kan wordt gerechtvaardigd vanuit het gezin als sociaal en cultureel ontwerp, waarin de biologische aspecten primair een *morele* betekenis hebben. De argumenten hiervoor berusten op persoonlijke vrijheid tot voortplanting en morele verantwoordelijkheid voor de gevolgen hiervan. Voortplanting genereert primair een morele *plicht* tot opvoeden en secundair het *recht* van ouders hun eigen kind te mogen opvoeden (Crittenden 1988, 68 e.v.). De opvoedingsautoriteit van ouders is moreel gefundeerd.

Voorstanders van de pedagogische tik betogen dat kinderen (moeten) leren hoe zij zich wel en niet *behoren* te gedragen. De tik zou bijdragen aan de morele opvoeding. Het recht van de ouders op opvoedingsautoriteit zou erop wijzen dat *zij* mogen bepalen hoe er opgevoed wordt, en niemand anders, zeker niet de staat.

Een kind heeft niet veel te willen, ... toch?

Een hulpeloos en onmondig wezen als een kind, kan weinig tot niets inbrengen tegen het opvoedingsgezag van zijn ouders. De ouders zijn autonoom. Echter hun kind is niet het lijdende voorwerp van hun opvoedkundig handelen, maar vóór alles het doel. Eens zal dit onmondige kind op eigen benen moeten kunnen staan. En dat leert het niet van de ene op de andere dag.

Opvoeding genereert een toenemend vermogen van het kind zelf te kunnen beslissen en te handelen op een zich telkens uitbreidend terrein van zijn leven. Dit gegeven beperkt met omgekeerd evenredige geldingskracht de mogelijkheid van ouders hun interventies op die punten te rechtvaardigen. Het recht van ouders op opvoedingshandelen wordt begrensd door de onvermijdelijke plicht tot vermindering van hun gezaguitoefening, die afhankelijk is van de ontwikkelingsvoortgang van het kind.

Zelfs als zij het met deze redenering eens zijn, zien voorstanders van de pedagogische tik nog steeds ruimte voor de toepassing van (fysieke) straf, namelijk in de leeftijdsfase waarin, of op die gebieden waarop het kind, zelf nog geen verantwoordelijkheid kan dragen. En deze periode kan gemakkelijk – naar eigen goeddunken- worden opgerekt. Of toch niet? Mijn tegenargument is van morele aard.

De morele status van het kind

Als morele persoon kan het kind geen eigendom zijn van zijn ouders, waarmee zij mogen doen wat zij willen. De morele status van het kind omvat volgens Crittenden een drietal samenhangende concepten, namelijk die van ‘volledig mens’, van ‘persoon zijn’ en van ‘drager van mensenrechten’. Dit betekent ten eerste: dat de foetus in de leeftijd van zeven tot acht maanden vanwege een volledig ontwikkeld centraal zenuwstelsel reeds als een ‘volledig menselijk wezen’ moet worden beschouwd, met alle morele rechten die bij deze status behoren. Ten tweede: omdat de taalontwikkeling in de groei naar ‘persoon zijn’ essentieel is, moet een kind bij ongeveer driejarige leeftijd een ‘persoon’ genoemd worden.^{iv} Ten derde: het ouderlijke gezag over het kind moet gericht zijn op het welzijn van het kind als *drager van mensenrechten*,

waarvan binnen de context van ons thema het recht op vrijheid primair is. Een kind heeft daarom vanaf ongeveer driejarige leeftijd recht op respect voor zijn ‘*vrijheid en autonomie*’. Nog steeds zien voorstanders van de pedagogische tik ruimte voor rechtvaardiging van slaan als opvoedingsmiddel. Immers een jong kind is nog niet in staat te beoordelen of zijn handelen anderen of zichzelf kan schaden. Het kan daarom geen aanspraak maken op zijn recht op vrijheid. De autoriteit van ouders kan kinderen in die eerste jaren van de opvoeding daarom *gerechtvaardigd* frustreren, zo wordt geredeneerd. Dit biedt ruimte voor straf, die de pedagogisch gerechtvaardigde tik niet uitsluit. Mijn bezwaar tegen deze conclusie berust op het schadebeginsel.

Het schadebeginsel

Recent neurobiologisch onderzoek van mevrouw Riksen-Walraven, hoogleraar belast met het onderzoek naar vroegkinderlijke ontwikkeling, wijst op een samenhang tussen positieve ervaringen van kinderen –zoals knuffelen en lachen- en een goede ontwikkeling van de hersenen. Negatieve ervaringen en stresssituaties belemmeren de ontwikkeling van de rechterhersenhalft, die voor de sociaal-emotionele ontwikkeling cruciaal is. Stresssituaties –waarop een baby of peuter reageert met huilen - moeten daarom worden voorkomen (Riksen, 2002). De pedagogische tik behoort voor het kind tot de categorie ‘negatieve ervaringen’. Omdat stresssituaties schadelijk zijn voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind, past de fysieke tik niet in een opvoeding die het beste met het kind voorheeft. De vrijheid van ouders hun eigen opvoedingsmiddelen te kiezen wordt begrensd door het schadebeginsel, dat de kwetsbaarheid van het kind beschermt.

Ik herhaal nog even in andere woorden de these die ik verdedig: opvoeding en slaan sluiten elkaar uit. Wie zijn kind slaat is niet aan het opvoeden en wie opvoedt slaat niet. De pedagogische tik als straf dient geen enkel opvoedingsdoel. De voorstander van de pedagogische tik als opvoedingsmiddel laat zich door het voorgaande niet gemakkelijk overtuigen van zijn ongelijk. Zijn belangrijkste argument tegen mijn these is theoretisch onderbouwd. Laat ik deze theorie eens kort bezien.

4. Argumenten contra mijn these: het traditionele model van Flew-Benn-Hart^v

Het invloedrijke traditionele model van Flew e.a. geeft een rechtvaardiging van de *noodzaak* van straf en fysieke dwang. Dit model als zodanig is daarmee een fundamentele objectie tegen mijn these. Wat houdt dit model in? Eerst geef ik de traditionele definitie van het concept ‘straf’, vervolgens vermeld ik de rechtvaardigingsgronden, daarna illustreer ik een dergelijke praxis aan de hand van John Wilson. Ten slotte geef ik een methodische overweging die dit model kan ondermijnen.

Betekenisdefinitie van straf

De betekeniscondities van straf in het traditionele model bestaan uit het:

- opzettelijk toebrengen van pijn
- wegens het overtreden van wettelijke regels door of vanwege een autoriteit
- die daartoe – wettelijk - bevoegd is (Marshall, 1998, p. 369 e.v.).

Ook Langeveld sluit zich bij een soortgelijke visie aan: ‘Punitur, quia peccatum est’ en ‘Punitur, ne peccetur’: er wordt gestraft *omdat* er gezondigd is en *opdat* er niet gezondigd zal worden (Langeveld, 1967, p. 125). Langeveld is van mening dat de straf een zedelijk doel dient. Wel pleit hij voor een strafarme opvoeding.

De rechtvaardiging van de fysieke straf in het traditionele model komt neer op:

- vergelding (de overtreder moet ‘terugbetalen’)
- afschrikking (moet herhaling of nadoen voorkomen)
- verbetering (de delinquent moet worden ‘opgeheven’)
- opvoeding (het kind moet een goede volwassene worden).

De laatst genoemde rechtvaardigingsgrond ontleent Marshall aan Ewing (1929!). Deze auteur wil goede gewoonten bij het kind inslijpen door angst op te roepen voor de gevolgen van zijn daad (lees: de straf die volgt op zijn verkeerde handelen) en door een emotionele veroordeling door de autoriteit voor wie het kind respect heeft. Dit alles met een begeleidende rationele uitleg.

Illustratie

Wilson acht lichamelijke straffen vooral effectief bij overtreding van duidelijke en specifieke regels. Zijn redenering volgt een viertal denkstappen:

1. Een doelgerichte interactie tussen mensen beoogt het bereiken van een zeker goed en het vermijden van een zeker kwaad
2. Hiertoe zijn regels en normen nodig die hun handelen controleren
3. Om zekerheid te krijgen dat dit werkt, moet trouw aan de regels verbonden worden met voordeel of beloning en een schending van de regels met nadeel of straf
4. Omdat de regels complex zijn en / of het individu onwetend is, wordt niet begrepen waarom aan bepaalde regels moet worden gehoorzaamd. Het is daarom noodzakelijk bevoegde autoriteiten aan te stellen, die moeten worden gehoorzaamd, ongeacht of men het met hen eens is. Ouders krijgen deze autoriteit vanwege hun ouderschap van nature aangewezen.

Het conceptueel raamwerk van deze opvoeding bestaat dus uit begrippen zoals straf, regels, discipline, sancties, autoriteit en enkele daarmee geïmpliceerde concepten (Wilson 1984, p. 105). Wilson claimt dat het netwerk van deze concepten een zodanige *logische* samenhang vertoont, dat (fysieke) straf in de opvoeding logisch noodzakelijk, en dus onvermijdelijk is.

Methodische overweging

Het is niet goed mogelijk mijn eerder genoemde morele argumenten vóór mijn these met die van het traditionele model één op één tegenover elkaar af te wegen. Daarvoor zijn de invalshoeken te

verschillend, sterker nog, zij zijn volledig verscheiden. De paradigma's bestrijken twee werelden die niet goed met elkaar vergelijkbaar zijn.

Zonder regels, autoriteit, gehoorzaamheid en straf is geen menselijk samenleven en geen opvoeding denkbaar, aldus Wilson. Hij spreekt op logische gronden van de onvermijdelijkheid en noodzakelijkheid van deze praxis. Als dit traditionele model adequaat is en houdbaar, dan kan ik mijn these niet handhaven. Dan is een strafloze opvoeding uitgesloten en de noodzaak van slaan en straffen geïndiceerd.

De beste verdediging lijkt mij hier de aanval. Mocht ik er in slagen het traditionele model te ondermijnen, dan is straffen niet langer een noodzakelijkheid, maar slechts een mogelijkheid. Dit maximaal haalbare resultaat lijkt erg mager, maar dat is slechts schijn. Waar geen noodzaak tot straffend slaan in de opvoeding meer bestaat, berust het gebruik van fysiek geweld op de vrije keuze van ouders, waarop zij kunnen worden aangesproken (ten minste door hun kind). Verwerping van het traditionele model beschouw ik daarom als de mogelijksvoorwaarde voor de *keuze* van een opvoeding zonder fysieke straf en daarom als steun voor mijn these.

5. Argumenten contra het traditionele model

Hierna ga ik in op de gebreken in het netwerk van kernbegrippen van het Flew-Benn-Hart-model, waarop ook Wilson zich beroept. Het achterliggend conceptueel netwerk kan de toets op de vermeende pedagogische merites en logische geldigheid niet doorstaan.

Inadequate begrippen

Marshall bekritiseert het *juridische* model van Flew-Benn-Hart en concludeert dat de overdracht naar de *opvoeding* problematisch is. '...There are problems with all five conditions...[van de definitie: RS]' (Marshall, 1998, p. 373). Hoewel Peters probeerde de begrippen 'regels' en 'autoriteit' naar de gezinssituatie te vertalen, lukt het niet ze van hun juridische connotatie te ontdoen. Marshall volgt Wittgenstein als hij stelt dat *het* concept van straf niet bestaat. Wel is er 'family resemblance between these uses which we learn and apply in use, and there is no one sense, or logically prior sense of punishment' (ibid.). Foucault stelt dat straffen een machtsuitoefening is, die een soort persoon voortbrengt die een nuttig en volgbaar leven leidt (ibid., p. 370).

Is dat het ultieme einddoel van opvoeding? Kan de ouder aan zijn kind uitleggen dat begrippen zoals vergelding, afschrikking en opheffing passen binnen de opvoeding van de persoon die hem de liefste is. De wijsgerig antropologische vraag doet zich voor of de ouder iemand wil zijn die door middel van 'afschrikking' en 'vergelding' zijn 'afgedwaalde' kind wil 'terugbrengen' op het 'goede pad'.

Regels

Regels spelen in de menselijke omgang een grote rol. Zo worden verkeersregels achteraf gemaakt om het al bestaande verkeer goed te laten verlopen. Verkeersopvoeding bestaat daarom terecht voor een belangrijk deel uit het leren (toepassen) van deze regels.

De regels in het morele verkeer zijn echter van een andere aard en zij worden op een andere wijze geleerd. De sociale werkelijkheid *bestaat* dankzij *constitutieve* regels en is slechts door middel van deze regels te begrijpen (Levering, 1998, p. 6). Naar analogie begrijpen ethici de moraliteit alleen vanuit het morele handelen zelf. Ethiek is hermeneutiek van de morele ervaring (Stoel, 2001, p. 62; Van Tongeren, 1999, p. 67). Morele opvoeding vereist een hermeneutiek *na* het handelen, omdat de toepassing van de regel vooraf gaat aan de formulering ervan.

Zoals wetten nooit goed passen op een gepleegde misdaad, zo passen algemene ethische regels niet op het specifieke morele handelen van een persoon. Rechtspraak vraagt om jurisprudentie en morele vorming om hermeneutiek. Beide activiteiten ontplooiën zich echter niet vóór het handelen, maar daarna.

Als opvoeders het resultaat van hun eigen ethische reflectie (dus *hun* morele regels) voor het kind formuleren als a-priori regels waaraan het kind zich in zijn handelen moet houden, negeren zij de morele ervaring van het kind én dit hermeneutische proces. Een opvoeding die gebaseerd is op het plichtmatig handelen volgens vooraf gegeven regels, met beloning voor goed handelen (= gehoorzaam zijn) en straf voor verkeerd handelen (on gehoorzaam zijn) moet getypeerd worden als disciplineren, conditionering of dressuur. Een dergelijke opvoeding miskent de morele vrijheid en de persoonlijke verantwoordelijkheid van het kind en maakt gebruik van macht. De zogenoemde ‘logica’ van Wilson toont niet aan dat de stap van regel naar overtreding en vandaar naar de noodzaak van straf onontkoombaar is. Het verband tussen beide concepten is niet noodzakelijk, maar contingent. Het begrip ‘regel’ verwijst naar een ander concept dan het begrip ‘strafbare overtreding’. Het is de *opvoeder* die kiest voor *wel* of *geen* (fysieke) straf.

Autoriteit

Wilson schrijft: ‘...we establish authorities with particular powers ...whom we undertake to obey because they are the legitimate authorities...’. Wilson acht het onmogelijk dat ‘... children could be brought up without...doing what they were told even if they did not understand why they should do it...’. Hij rechtvaardigt de bevoegdheid van de autoriteit vanuit de wettige en juridische wereld van de volwassene en meent de noodzakelijkheid van straf op logische gronden te kunnen aantonen, maar miskent hiermee de aard van de opvoedingsrelatie. Immers volwassenen participeren in de maatschappij bij de gratie van hun democratische rechten. Zij kunnen invloed uitoefenen op regels, wetten en politieke besluitvorming. *Zij* kunnen, als het politieke klimaat hen niet bevalt, dit regime ontwijken door te vluchten of te emigreren. Kinderen hebben geen keuze, zij zijn volstrekt hulpeloos en hebben een pedagogische autoriteit nodig, die niet vanuit de wet wordt gelegitimeerd, maar die fundamenteel berust op moraliteit. Alleen op die manier kan een kind toegroeien naar democratisch burgerschap.

Relatie, moraal en macht

Het proces van opvoeden berust op een *relatie* tussen opvoeder en kind. Als de ouder zijn kind slaat, staat beider existentie op het spel en niet alleen die van het kind. Zoals Bransen dit in zijn oratie over ‘Jezelf blijven’ formuleerde, de vraag doet zich voor: ‘Wil ik iemand zijn die zijn kind

slaat' (Bransen, 2003). Een tik in een conflictsituatie leert het kind *niets* van goed en kwaad, maar wel van *macht*. De moraal van de (fysieke) straf is dat conflicten gewonnen kunnen worden door machtsuitoefening en/of geweld.^{vi}

6. Conclusies

- Het traditionele model van straf is niet overdraagbaar op het concept van een opvoeding die beoogt te leiden tot gewetensvorming of 'zelfverantwoordelijke zelfbepaling'. Dit geldt zowel voor de betekenisdefinitie als voor de rechtvaardiging van straf. Opvoedingshandelen kan alleen worden gerechtvaardigd in een context, die eigen is aan opvoeding. Het traditionele model slaagt er niet in de claim van (lichamelijke) straf als logisch *noodzakelijk* pedagogisch middel te rechtvaardigen. De relatie tussen de 'regel' en de beloning dan wel de straf berust op contingentie. Dit maakt straffen niet tot een verplichting, maar tot een wijsgerig antropologische en morele keuze: wie wil ik als opvoeder zijn en hoe zie ik mijn kind? Dit is de keuze voor een kindbeeld dat berust op óf uitwendige (kadaver)discipline en slaafse volgzzaamheid, óf innerlijke discipline, gewetensvorming en eigen verantwoordelijkheid.
- Mijn argumentatie maakt aannemelijk dat slaan van kinderen niet bijdraagt aan morele opvoeding. Sterker uitgedrukt, juist vanwege die moraliteit is fysiek geweld in de opvoeding contraproductief. De discussie over de grens tussen een (strafbare) mishandeling en de (toelaatbare) pedagogische tik is oneigenlijk, omdat de grens niet daar ligt, maar tussen *niet* slaan versus *wel* slaan.
- De problematiek van fysiek geweld is niet primair pedagogisch, maar juridisch en / óf andragogisch van aard. Ouders behoeven 1. voorlichting teneinde de restanten van het traditionele model uit het collectieve geheugen weg te wissen en een nieuw perspectief te bieden; 2. hulpverlening indien zij hun woede- en wraakgevoelens op hun kinderen afreageren; 3. (juridische) straf als zij hun kind willens en wetens zwaar fysiek straffen. Een wettelijk verbod op de pedagogische tik is dan overbodig geworden.
- Conceptueel gezien valt iedere vorm van fysiek geweld buiten het concept opvoeding en dit was de strekking van mijn these. De term 'pedagogische tik' is een contradictio in terminis en geen paradox.

Rein Stoel is pedagoog en filosoof.
Hij is jarenlang in het onderwijs werkzaam
geweest en hij voert momenteel de
filosofische praktijk 'Queeste'.

Literatuur

- Bransen, J., (2003). *Jezelf blijven*. Oratie op 29 september 2003. Nijmegen.
- Crittenden, B., (1988). *Parents, the state and the right to educate*. Melbourne: University Press.
- Ewing, A. C., (1929). *The morality of punishment*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Langeveld, M. J., (1967). *Beknopte theoretische pedagogiek*. Groningen: J.B. Wolters.
- Levering, B., (1998). Conceptuele analyse als empirische methode. *Pedagogisch Tijdschrift*, 23, 285-302.
- Marschall, J. D., (1984). Punishment and moral education. *Journal of Philosophy of Education*, 13, 2, 83-89.
- Marschall, J. D., (1984). John Wilson on the necessity of punishment. *Journal of Philosophy of Education*, 18, 1, 97-104.
- Marschall, J. D., (1998). The punishment of children. *Pedagogisch tijdschrift*, 23, 6, 369-386.
- Riksen-Walraven, M., (2002). *Wie het kleine niet eert... Over de grote invloed van vroege sociale ervaringen*. Oratie op 1 maart 2002. Nijmegen.
- Stoel, R., (2001). *Van kwaad tot erger*. Doctoraalscriptie filosofie KUN.
- Stoel, R., (2003). *Humanistisch vormingsonderwijs en de openbare school. Een duurzame relatie?* Doctoraalscriptie pedagogiek KUN. Utrecht: Pedagogisch Studiecentrum HVO.
- Stoel, R., (2002). *Als ik later groot en sterk ben...* Artikel wetenschapsjournalistiek KUN.
- Tongeren, P. van, (1999). Ethiek als hermeneutiek van de morele ervaring. In *Ethiek en hermeneutiek*. J. P. Wils (red.). Leende: Damon.
- Wils, J. P., (1999). Zinvol handelen. Prolegomena tot een hermeneutische ethiek. In *Ethiek en hermeneutiek*. J.P. Wils (red.). Leende: Damon.
- Wilson, J., (1984). A reply to James Marshall. *Journal of Philosophy of Education*, Vol. 18, No. 1, 105-107.

Eindnoten

ⁱ Negentig procent van de vierjarige kinderen in Nederland is al eens door ouders geslagen. Het aantal sterfgevallen door mishandeling in de leeftijdsgroep tot vijftien jaar bedraagt zes per miljoen inwoners. Zeventig tot tachtig duizend kinderen in ons land krijgen regelmatig ‘billenkoek’.

ⁱⁱ Het slaan van kinderen is in Zweden, Denemarken, Duitsland en Oostenrijk bij wet verboden.

ⁱⁱⁱ Inmiddels overweegt minister Donner een wettelijk verbod van de pedagogische tik op te nemen in het familierecht en worden gelden vrijgemaakt voor bestrijding van huiselijk geweld.

^{iv} De taalontwikkeling kan sneller dan wel trager verlopen. Kinderen kunnen echter de rationaliteit van hun ouders eerder begrijpen, dan dat zij zelf rationeel kunnen kiezen.

^v Het zogenoemde model van Flew-Benn-Hart-(en Peters) staat sinds de jaren zestig van de 20ste eeuw in de analytische filosofie centraal (Marshall, 1998, p. 369 e.v). Het verwijst naar werk van de auteurs Flew en Benn, dat in 1968 door Hart werd hernomen.

^{vi} Zie: ‘Als ik later groot en sterk ben...’ (Stoel, 2002).